

CAVİD BAĞIRZADƏ

*Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasının baş müəllimi***İLK ORTA ƏSR HİRƏK QALASININ TARİXİ-ARXEOLÖJİ TƏDQIQI**

İlk orta əsrlər dövrünə aid Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində mühüm ticarət – karvan yollarının üstündə yerləşən, eləcə də müvafiq dövrün şəhərlərinin və digər yaşayış məntəqələrinin müdafiə sisteminin möhkəmlənməsinə xidmət edən bir çox qalaları mövcud olmuşdur. Belə qalalardan biri də müasir Ağdərə ərazisində (hal – hazırda inzibati ərazi bölgüsünə görə Tərtər rayonu ərazisində) qalıqları duran Hirək qalasıdır.

Hirək qalası ilk orta əsrlərin mühüm ticarət – karvan yollarından biri olan Bərdə – Dəbil və Bərdə – Gəncə – Tiflis ticarət yolunun üstündə yerləşməklə bir çox ilk orta əsrlərin qalaları kimi ticarət – karvan yoluna nəzarət etmək, yolçuların təhlükəsizliyini təmin etmək, eləcə də karvansara rolunu oynamaq kimi xüsusiyyətlər daşımışdır. Həmçinin bu qala Albaniyanın paytaxtı Bərdənin yaxınlığında yerləşməklə ölkə paytaxtının müdafiə sisteminin möhkəmlənməsinə və Bərdənin Ana şəhər ilə, Şətal yaşayış məntəqəsi ilə, Gəncə ilə əlaqələndiricisi rolunu oynamışdır.

Bərdədən Dəbilə gedən ticarət – karvan yolu Tərtər çayı boyunca Cənubi – qərbə doğru uzanmaqla Bərdədən Əndorab qalasına, Əndorabdan Hirək qalasına, oradan Çaraberd qalasına, buradan Kaqankata və s. istiqamət almışdır. Bərdədən başlanan yol Hirək qalasında iki yerə ayrılmışdır. Yollardan biri də Hirək qalasından Şətal qalasına (Goranboy rayonunun Səfikürd kəndi yaxınlığında), buradan II Kürəkçay qalasına (Goranboy rayonunun Qaradağlı kəndi yaxınlığında), buradan da Gəncə şəhərinə, oradan da Şəmkirə, Şəmkirdən Hunan şəhərinə, Hunandan da Tiflisə qədər uzanmışdır.

Beləliklə, Dəbilədən və Tiflis istiqamətindən Bərdəyə gələn yollar Bərdə yaxınlığındakı Hirək qalasında qovuşurdu.

Bu abidə Ağdərə rayonunun Talış kəndindən (indiki Tərtər rayonunun Talış kəndi) 3 km şimal-qərbdə, xırda meşəlikdən ibarət bir dağın ətəyində yerləşir. Abidə böyük bir kompleksdən, yəni karvansaradan, XII əsrə aid məbəddən və bir neçə xırda yardımçı binalardan ibarətdir. İlk görüşdə diqqəti cəlb edən karvansara ətrafına divar çəkilmiş, 7 otaqdan və böyük zalda ibarətdir. Otaqların üstü arxa formasında örtülmüşdür. Bina bişmiş kərpicdən tikilmişdir. Otaqlar şimal-qərb tərəfdən nömrələnməklə ölçüləri aşağıdakı kimidir:

I otaq 8x5 m; II otaq 8x8 m; III otaq 8x8 m; IV otaq 8x5 m; V otaq 8x7 m; VI otaq 6x7 m; VII otaq 7x7 m.

Otaqlara içəridən-içəriyə və həyətdən qapı yerləri vardır. Göstərilən otaqlar karvansaranın cənub-qərb tərəfində bina edilmişdir. Karvansaranın şimal-şərq tərəfində isə 25x5 m ölçüdə böyük bir zal vardır. Zəlin arxa divarının içərisində bir-birini əvəz edən üçkünc formalı dilovlar düzəldilmişdir. Orta hissədə bu dilovların eni 1,3 metrdir.

Karvansaranın qala içərisindəki ümumi uzunluğu 59 metrdir, eni isə 28-30 metrdir.

Binada istifadə olunmuş kərpiclər kvadrat formada olub, 20x20x4 sm və 24x25x5 sm ölçüdədir.

Karvansaranın ortasında eni 14 metr olan böyük həyəti vardır. Karvansaranın qala divarları da eyni tipli kərpicdən kvadrat formada hörülmüş küncələrində isə yarım-dairəvi bürclərin yalnız izi qalmışdır. Karvansaranın həyətidən yol keçdiyi üçün onun iki qapısı vardır. Onlardan biri sarayın şimalında, digər isə cənubundadır. Hər iki qapı tam uçub dağılsa da, onların bürcləri durur.

Qala divarlarından kənarda, karvansaranın şimal-qərbində təxminən 50-60 metr məsafədə üstü tağla örtülmüş və çay daşından tikilmiş üç ədəd yarımqazma evlər vardır. Bu evlər təxminən 4x5 metr və 4x6 metr ölçüsündə olub, olduqca kiçikdirlər. Ehtimal ki, onlar bir növ tövlə rolunu oynamışdır. Otaqlardan azacıq aralı, kərpicdən dəirəvi formada tikilmiş bürc-qaravulxana (gözetçi yeri) qalığı vardır.

Abidə Ağdərə bölgəsinin yerli əhalisi olan azərbaycanlılar (müsəlmanlar) tərəfindən Hürü qarı sarayı adlanır. Rəvayətə görə iki gözəl qızı olan Hürü qarı öz qızlarını İran şahlarından qorumaq üçün gəlib, bu dar dağ keçidində qala tikdirmişdir. Guya hətta o, qızlarını gizlətmək üçün VII otağın qapısı üstündə, divarın içərisində xüsusi sənduqə düzəltmişdir. Marahılı burasıdır ki, hazırda xarabası qalmaqda olan və saraydan 25x30 metr qərbə olan məbəd Hürü qarı məbədi adlanır və oradakı qəbrin isə Hürü qarıya məxsus olduğu söylənilir. Lakin bu barədə dəqiq fikir demək çətindir (8).

Karvansara ərazisinə yerüstü baxış keçirərkən əldə edilən qab hissələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Forması məlum olmayan qab hissəsi. Qab narın gildən dulus çarxında hazırlanmış və qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Bu qab hissəsinin xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, onun üzəri cilalanmış və qırmızı rəngdə anqoblanmışdır.

2. Xeyrə tipli qab hissəsi. Qab qalın divarlı olub, əldə hazırlanmışdır, üzəri isə barmaqla basma üsulu ilə nöqtələnmiş və cizma üsulu ilə paralel-kəsik xətlərlə bəzədilmişdir.

3. Xeyrə tipli qabın yan hissəsi. O, dulus çarxında hazırlanmışdır. Onun xarakterik cəhəti kənarlarının yana doğru geniş əyilməsidir. Qab dayazdır.

4. Gil çıraq. Çıraq əldə hazırlanmış və armudvaridir. O, geniş və yastı oturmaqlardan boğazına doğru daralır.

Hürü qarı karvansarasından bir qədər cənuba doğru olan ərazidə 1962-ci ildə yerli əhali kənd təsərrüfatı işləri aparən zaman pul dəfinəsi tapmışdır. Bu pullar, əsasən, XVII-XVIII əsrlərə aid olub, əsasən, Qəndəharda, İsfahanda, Təbrizdə, Məşhəddə və Gəncədə zərb edilmişdir (8).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazidə hazırda işlək vəziyyətdə olmayan orta əsrlərə aid karvan yolunun izi vardır. Həmin yolla əlaqədar olaraq Tərtər çayı üzərində tikilmiş körpü isə hazırda uçub dağılmışdır. Abidənin tikinti xüsusiyyətləri və bilavasitə karvan yolu üzərində tikilməsinə əsaslanaraq, onun karvansara olduğu və təxminən XIV-XV əsrlərdə bina edildiyini söyləmək olar.

Talış kəndinin təxminən bir kilometr cənubunda yerləşən Xanəgah düzündə, hazırda xarabası qalmaqda olan abidələrdən biri də Arzu bəy qalasıdır. Bu abidə tamamilə dağılmışdır. Yalnız bəzi yerlərdə çay daşından tikilmiş divarın izi qalmışdır.

Qalanın ərazisi kvadrat formada olub, ölçüsü təqribən 9x120 metrdir. Ərazisi cənubdan şimala doğru maili olub, cənub tərəfdə təpə ilə əvəz olunur. Qalanın içərisində müxtəlif binaların xarabaları çox çətinliklə seçilir. Lakin qalanın içərisində tək-tək halda kvadrat kərpiclərə də təsadüf olunur. Arzu bəy haqqında heç bir məlumat yoxdur. Qalada uzun müddət əkin işi getdiyindən onun xarabalığı dəfələrlə təmizlənmişdir. Odur ki, buradan yerüstü material da toplamaq mümkün olmadı. Buna görə də qalada qazıntı işləri aparmadan onun haqqında heç bir fikir söyləmək olmaz. Tər-tər dərəsi ilə cənub-qərbə doğru irəlilədikcə arxeoloji abidələrin bolluğu daha aydın nəzərə çarpır.

Cəlaləddin Mənbənin vəzir Şərəf əl-Mülkün tutduğu qalaların sırasında müasir Ağdərə bölgəsində yerləşən Hirək və Çaraberd qalalarının adları çəkilir. Belə ki, Şərəf əl-Mülk atabəy Özbəkin tərəfdarları gizlənən qalaları ələ keçirməyi qərara aldı. Bunun üçün o, qorxutmaq, intiqam almaq, adamları pulla satın almaq və s. metodlardan istifadə edirdi. Dizmar qalasını onun əsas mühafizə başçıları fəxri paltarlar, qızıl və hədiyyələr verməklə ələ keçirdi. Sonra o, atabəy Özbəkin baş hacibi Nəsrəddin Mə-

həmmədi həbs edərək Qəhrəm qalasını ondan aldı və böyük məbləğdə pul ələ keçirdi. Elə bu vaxt (yəni 1227-ci ildə-C.B.) Sultanın Gəncədəki canişini Seyfəddin Qaş-Qara öldü və vəzir Şərəf əl-Mülk Qaş-Qaranın naibi Şəmsəddin Gərşəsbın əlindən Hərək (Hirək-C.B.) və Cərəbərd (Çaraberd) qalarını aldı (1, s.142).

XIV əsrdə yaşamış Həmdullah Qəzvini Xirək adlı yeri Bərdənin ətrafında yerləşməsinə yazır. Hal-hazırda Ağdərənin Talış kəndinin yaxınlığında yerləşən Hirək qalası Bərdədən təxminən 24-25 km məsafədə yerləşir.

Akademik Z.Bünyadov Xirək dağı və yaşayış yerini Gəncə yaxınlığındakı indiki Hacıkəndlə eyniləşdirir. (1, s.211)

Həmdullah Qəzvini Hirək adlı yerin və yaylağın Bərdəyə aid olduğunu yazmışdır. Həmdullah Qəzvini Qarabağın Hirək (Xirək) ərazisini şərh edərkən onun əlverişli təbii şəraiti haqqında qiymətli məlumat verir (15, s.54).

Mənbədən də aydın olur ki, Hirək məhz Bərdə yaxınlığındadır və Qarabağın gözəl yaylaqlarından biridir. XVIII əsrdə Hirək ərazisinin daxil olduğu bölgədə Qarabağın beş mülkiyindən biri – Talış (Gülüstən) mülkiyi yaranmışdı.

Mənbələrdə olan məlumatlar, eləcə də Hirək qalasının qalıqları, arxeoloji sübutlar Hirək adlı yerin Gəncə ətrafında olmadığını göstərir. 1139-cu il zəlzələsinə qədər indiki Kəpəz dağının – yəni Alparaq dağının mənbələrdə «əl-Hirək» şəklində öz əksini tapması Hirək adlı yerin, yaylağın Gəncə ətrafında olması fikrini ortaya qoymuşdur. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu fikir dolaşıqlığından irəli gələn bir yanlışlıqdır.

Mənbələrdən verilən məlumatlardan aydın olur ki, Ağdərə ərazisində bir çox müdafiə-istehkam xarakterli, eləcə də ticarət-karvan yollarına nəzarətəddici funksiya daşıyan qalalar mövcud olub. XIII əsrdə monqolların hücumları zamanı Ağdərə ərazisində, Tərtərçay vadisində Xaçın knyazı Həsən Cəlalın möhtəşəm, alınmaz qalalarının monqollar tərəfindən mühasirəyə alınması, tutulması haqqında tarixi məlumatlar vardır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 2007.
2. Ələkbərov A. Orta əsrlərdə Bərdədən cənuba gedən karvan yolları haqqında /Qarabağın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və Bərdə şəhərinin 3000 illiyi. Elmi-Praktik konfransın materialları/ Bakı, 2009.
3. Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, 1993.
4. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (tərcümə, tərtib, qeyd və şərhlər H.Məmmədovundur) Bakı, 2000.
5. Məmmədov A. Arxeologiya və Etnoqrafiya. Bakı, 2008.
6. Məmmədov A. Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə. Bakı, 1993.
7. Məmmədov A., Məhərrəmov A. Goranboy orta əsrlərdə. Bakı, 1990.
8. Məmmədov A., Cəfərov P., Novruzova R. Ağdərə bölgəsinin ilk orta əsr abidələri. /Tarix və onun problemləri, №1 Bakı, 2007/.
9. Məmmədov A., Məmmədov K. Tərtər bölgəsində orta əsr Əndorab qalası /Tarix və onun problemləri №4, Bakı, 2008/.
10. Məmmədov A., Rəcəbov M. Tərtər bölgəsinin orta əsr abidələri /Qarabağın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və Bərdə şəhərinin 3000 illiyi. Elmi-Praktik konfransın materialları/ Bakı, 2009.
11. Məmmədov A., Hacıyev G. Orta əsr Şutur (Şətəl) şəhərinin arxeoloji tədqiqinə dair / Qarabağın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və Bərdə şəhərinin 3000 illi. Elmi-Praktik konfransın materialları/ Bakı, 2009.
12. Mehdiyev Ş. Tərtər çayı vadisində müdafiə qalaları haqqında /ÜİKÇİ-nin 70 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, Bakı, 1989/.
13. Vəlixanlı N. IX-XII əsr ərəb-coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.
14. Piriye V. Azərbaycan XIII – XIV əsrlərdə, Bakı, 2003.

15.Əkut al-Xamavi, Mudcam al-buldan. Xamdullax Kazvini. Nuzxat al-kulub, Baku, 1983.

JAVID BAGIRZADE

Head teacher of the department of Azerbaijani History of Ganja State University

THE HISTORIC – ARCHEOLOGICAL INVESTIGATION OF THE EARLE MIDDLE AGES HIREK TOWER

The Hirek Tower is one of the towers having an important strategical position in the Early Middle Ages. The Hirek Tower was located on the roods Berde – Debil and Berde – Ganja which are Considered to be important trade karvan ways. The wins of the Hirek are situated near The Tash village in the region of Agdara (present Terter). The Hirek Tower was built in order to control the trade roads, provide security, as well as to act as a karvansaray (like inns). A lot of archeological materials were found in thus area.

ДЖАВИД БАГИРЗАДЕ

Гянджинский Государственный Университет старший преподаватель кафедры истории Азербайджана

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ХИРАКСКОЙ КРЕПОСТИ В РАННИЕ СРЕДНИЕ ВЕКА

В период раннего средневековья Хиракская крепость наряду с другими имела стратегическое значение, она располагалась на важном торговом пути Барда - Дабиль и Барда – Гянджа. Развалины этой крепости до сих пор находится на территории села талыш Агдеринского (нынешний Тертер) района. Эта крепость была построена для защиты и охраны дорог, для контроля караванных путей и являлась также каравансараем. Там были обнаружены много археологических материалов.

Rəyçilər: t.e.n.A.Cavadov, t.e.d.A.Məmmədov.

Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasının 29 yanvar 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №07).